

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ В.М.ЧОРНОВОЛА В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено основним рисам процесу формування та трансформації образу В.М.Чорновола як громадського та політичного діяча в масовій свідомості сучасного українського суспільства. Досліджуються основні способи оцінки діяльності політика в науковій літературі, в політичному дискурсі та в масових засобах інформації. Відзначається вплив громадської думки на зміст наукових дискусій довкола постаті В.М. Чорновола та значення його образу для формування національної ідентифікації співвітчизника початку ХХІ ст.

Ключові слова: В.М.Чорновіл, масова свідомість, національна ідентифікація.

Статья посвящена основным чертам формирования и трансформации образа В.М.Чорновола как общественного и политического деятеля в массовом сознании современного украинского общества. Исследуются основные способы оценки деятельности политика в научной литературе, в политическом дискурсе и в средствах массовой информации. Отмечается влияние общественного мнения на содержание научных дискуссий вокруг личности В.М. Чорновола и значение его образа для формирования национальной идентификации соотечественника ХХІ в.

Ключевые слова: В.М.Чорновол, массовое сознание, национальная идентификация.

The author of the article deals with the causes of influence, mechanism and course of transformation of Chornovil's image as the historian, public and political figure in mass consciousness of Ukrainian people during the years of Independence. The attention is focused on the restoration of the symbolic historic figure in the framework of national identity discourse. The contradictory and non-complete character of this process is highlighted in the article. The author pays attention to the essence of scientific and socio-political discussions about Chornovil which influence public opinion. Further research directions are pointed out.

Key words: V.M. Chornovil, mass consciousness, national identity

Постановка проблеми. Масова свідомість в своєму національно-ідентифікаційному вимірі є явищем культури та історії одночасно. На формування масової історичної самосвідомості впливають як цілеспрямована діяльність фахових дослідників, державних та політичних установ, так і впливові засоби масової інформації, харизматичні особистості, об'єктивні події культури й політики тощо. В свою чергу, масова свідомість формує в значній мірі свідомість особистості. Тому образи й знакові системи, що функціонують як явища масової свідомості, мають значний вплив на історичні події і повинні розглядатись як складова історичного процесу. Відповідно для створення об'єктивної картини української історії 60-90-х років ХХ ст. важливо дослідити не лише діяльність таких видатних особистостей, як В.М.Чорновіл, а й сприйняття цієї діяльності суспільством та його різними частинами. Це дозволить більш повно

висвітлити роль видатного політика в історичному процесі та визначити подальші напрямки досліджень його історичної біографії.

Аналіз актуальних досліджень. Діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола як відомого дисидента, видатного політичного діяча, одного з засновників Народного Руху України на сьогодні присвячено досить велику кількість досліджень і фахових істориків, і публіцистів О.Андрощука [2], Г.Касьянова [11], Б.Гориня [4], наявна велика кількість спогадів про нього, є ґрунтовні дослідження, в тому числі монографія, В.Деревінського [6; 7; 8; 9], проте праці, у якій би розглядався його образ як фактор масової свідомості українського суспільства, наразі немає.

Мета статті. Метою статті є встановити основні риси образу В.М.Чорновола як політичного, громадського діяча в масовій свідомості сучасного українського суспільства та

визначити основні фактори, які вплинули на формування цього образу.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід визначити, що вкладається в поняття «образ масової свідомості». Серед українських дослідників найбільшу увагу цьому питанню приділяє В.Масненко, і в його працях образ постає як форма суб'єктивного відтворення об'єкта у свідомості особи або спільноти, тобто «відображення знакової історичної постаті в межах переважно національно-ідентифікаційного дискурсу» [13; 14, с.19]. Оскільки образ історичного діяча або історичної події є певною мірою явищем суб'єктивним і функціонує у сфері культури, то він може значною мірою не збігатися з об'єктивною біографією історичного діяча. Відповідно до законів комунікації в конкретній культурі в цьому образі узагальнюються найбільш важливі для суспільства риси, підкреслюються ті здобутки, які в суспільній свідомості сприймаються як значущі, натомість деякі риси біографі і події можуть нівелюватися. Крім того, цей образ як знак культури є схематичним і багатозначним, виступаючи не стільки усталеним фактом, скільки постійним об'єктом для інтерпретацій. Ці інтерпретації відбуваються відповідно до глобальних трансформацій масової свідомості у зв'язку з зміною соціальних парадигм, а також в індивідуальній свідомості відповідно до рівнів освіти та життєвого досвіду особистості. Проте сам образ, раз виникнувши і закріпившись як складова масової свідомості, має чітко сформовану внутрішню структуру та смислове наповнення.

Вивчення діяльності будь-якого діяча історії підкорюється тим самим законам, що й загальний процес дослідження вітчизняної історії. Тут важливий взаємозв'язок фахових історичних досліджень з певної проблематики із точкою зору впливових центрів формування суспільної думки, якими можуть бути політичні, державні, громадянські та мистецько-культурні

інституції. Сформований в цих структурах смисл піддається перевірці та трансформації в сфері освіти та науково-популярної публіцистики і вже отриманий в результаті цього процесу перевірки контент потрапляє в сферу масової культури і репродукується її засобами. Відповідно від сфери фахової науки до сфери масової комунікації зменшується рівень наукової об'єктивності і збільшується рівень емоційної насиченості образу.

У застосуванні до образу В'ячеслава Чорновола можна констатувати, що в той час як наукові дослідження, прагнучи подолати соціальні упередження та політичну кон'юнктуру, намагаються чітко встановити місце і роль видатного політика в контексті його доби, то науково-популярні публікації та освітні тексти наполегливо створюють дещо ідеалізований образ «лідера нації» [3; 12; 17]. В масовій же пресі поряд із вже практично хрестоматійним і вихолощеним образом «національного героя» останнім часом є актуальними теми пошуку винуватців трагічної загибелі В.Чорновола, а також використання його образу як докору сучасним учасникам політичного процесу.

На державному рівні ці рівні знання дещо корелюються офіційно визначеними характеристиками його діяльності, сформульованими у зв'язку з нагородженням його державними преміями та нагородами та офіційним вшануванням його пам'яті.

Для певної частини суспільства продовжують залишатись актуальними радянські ідеологічні схеми, які використовуються певними політичними силами. З цієї точки зору будь-яка боротьба за незалежність України розцінюється в негативному ключі, у тому числі й діяльність В'ячеслава Чорновола. Незважаючи на те, що ця частина суспільства не є чисельною, однак риторика згаданих політичних сил відрізняється агресивністю й

наполегливістю, тому зовсім не зважати на цей фактор, висвітлюючи процес формування образу історичного діяча, не можна. Отже, образ В'ячеслава Чорновола в масовій свідомості є дещо неоднозначним та незавершеним у своєму формуванні.

Процес формування образу В'ячеслава Чорновола можна умовно розподілити на три етапи. Першим етапом можна вважати період його діяльності як журналіста, правозахисника, дисидента в 70-80-ті роки. В цей час не можна сказати, що формувався самостійний образ В.Чорновола, скоріше можна зауважити виникнення певного «збірного образу» українських дисидентів. При цьому даний образ, звичайно, не був феноменом масової свідомості, оскільки діяльність дисидентів в СРСР ретельно замовчувалась і приховувалась в офіційній масовій культурі. Натомість в колі опозиційно налаштованої української інтелігенції образ «дисидента» асоціювався перш за все з високими моральними якостями особистості, прагненням до соціальної справедливості, безкомпромісною боротьбою за загальнолюдські ідеали і непримиренною опозицією до прогнилого тоталітарного режиму. Цьому образу були властиві риси жертвності, високого інтелектуалізму, загостреного відчуття національної самоідентифікації. Можна стверджувати, що подібний образ, хоча й не ідентифікований чітко за особистостями, а скоріше узагальнений, був поведінковим зразком для цілого покоління української радянської інтелігенції [11].

Другий етап формування образу В'ячеслава Чорновола розпочинається з кінця 80-х років, коли він стає активним учасником процесу боротьби за державне буття українського народу. Перетворившись на одного з лідерів політичних сил, що боролись за незалежність України, В. Чорновіл привертає до себе увагу як співчутливу й захоплену, так і ворожу та наклепницьку. В

цей час він завдяки своїй послідовній політичній позиції, видатним моральним якостям та харизмі стає безумовним лідером для прибічників ідеї незалежності та ворогом для її противників. Протягом 90-х років він безумовно сприймається як один з найвпливовіших українських політиків, проте виключного значення його діяльності не надається, оскільки відсутність історичної перспективи в цей час ще не дозволяє розглянути справжній масштаб цієї особистості та її ролі в історії.

Третій етап розпочинається після трагічної загибелі В'ячеслава Максимовича у 1999 р. Власне, за ті 13 років, що минули від його смерті, і сформувався в основних рисах той образ, який став явищем масової свідомості і на сьогодні є об'єктивним фактором історії української культури. Як уже вказувалось вище, цей образ складається, по-перше, із результатів фахових наукових досліджень; по-друге, із популяризаторських публікацій та текстів, що побутують в сфері освіти (підручники середньої та вищої школи, рекомендовані до вивчення історичні джерела тощо); по-третє, з офіційних заходів на вшанування пам'яті видатного діяча; по-четверте, з публікацій у засобах масової інформації.

Фахових наукових досліджень, присвячених особистості В'ячеслава Чорновола, на сьогодні не так багато, проте його життєвий шлях і основна діяльність висвітлені достатньо повно. Осмислюється його роль в українській історії в контексті процесів формування українського дисидентства, боротьби за здобуття незалежності України та подолання кризових явищ першої половини 90-х років. На сьогодні існує лише дві монографії, повністю присвячених В. Чорноволу [6; 20], та досить велика кількість статей. В усіх працях його образ має риси видатного діяча української політики свого часу, впливового лідера, розробника концепції державного устрою України та стратегії її подальшого розвитку. Так, С.Адамович [1]

та О.Андрощук [2] відзначають еволюцію поглядів В.Чорновола на можливість федералізації України та аналізують поступовий відхід його від ідей федерації, підкреслюючи, що висловлені ним ідеї мали значний вплив на український політикум та суспільство. У працях В.Деревінського [6; 7; 8; 9] докладно аналізується життєвий шлях та діяльність В.Чорновола, встановлюється його роль в загальному розвитку подій становлення незалежної України, взаємозв'язки з іншими лідерами Народного Руху, правозахисна та парламентська діяльність. В. Чорновіл характеризується як «блискучий полеміст, інтелектуал, патріот, одна з найвідоміших політичних постатей України». В той же час постать політика не ідеалізується, відзначаються певні суперечності його політичної платформи, розбіжності в поглядах з іншими відомими політиками тощо.

В сучасних умовах політичної кризи суспільства, певної переоцінки моральних цінностей, особливо після подій виборів Президента України 2004 р., актуалізуються і підкреслюються дослідниками такі риси В'ячеслава Максимовича Чорновола, як порядність, патріотизм, безкомпромісність у відстоюванні прав людини, відданість загальнолюдським цінностям. Сполучення видатних якостей політичного лідера та високих моральних якостей вирізняє В. Чорновола з-поміж багатьох інших його сучасників і відзначається дослідниками як «фундаментальність» його постаті для незалежної України [19], «з його іменем нерозривно пов'язана історія боротьби нашої держави за незалежність» [5].

Таким чином, у дослідженнях фахових істориків образ В'ячеслава Чорновола перебуває в процесі активного формування, при цьому риси його особистості та характеристики діяльності висвітлюються в контексті загальноісторичних подій і актуальної історичної ситуації. З історичної відстані, що відділяє сьогоднішній день від часу

діяльності В.Чорновола, особливо помітними видаються його риси як «видатного державотворця, громадського діяча, публіциста» [16]. Отже, в образі, що побутує в науковому середовищі, сполучаються історико-ідентифікуючі риси з морально-етичними.

Становлення національної державності викликало докорінну зміну у сприйнятті образів масової свідомості, способах оцінки історичних подій та явищ. Молода українська держава шукає власного місця у світі, закріплюються категорії історичної пам'яті, пов'язані з виникненням та становленням України як незалежної держави. Потребуючи легітимації на рівні національної самосвідомості, яка безпосередньо пов'язана з історичною пам'яттю суспільства [13], держава на офіційному рівні ідентифікує власне майбутнє з національними цінностями та формує образи героїв української незалежності. В'ячеслав Чорновіл був включений до «офіційного пантеону» не так давно, враховуючи порівняно невеликий час, що минув від трагічної загибелі В. Чорновола, а також досі не закриту судову справу з цього приводу. Так, певні масштабні заходи на державному рівні відбуваються щороку на дні пам'яті державного діяча. Ім'я В'ячеслава Чорновола носять вулиці, освітні та культурні установи, встановлено пам'ятники у багатьох населених пунктах, йому присвоєно звання Героя України в 2000 р. з формулюванням «за визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну громадську і політичну діяльність».

21 березня 2012 року Верховною Радою України було прийнято постанову «Про відзначення 75-річчя з дні народження Героя України В'ячеслава Чорновола», якою передбачаються певні офіційні заходи з вшанування його пам'яті. В постанові В.Чорновола охарактеризовано як «видатного державного та громадського діяча, борця

за незалежність України, народного депутата України першого - третього скликань, одного з лідерів українського правозахисного руху, журналіста, багаторічного лідера Народного Руху України, Героя України». Там же відзначаються «заслуги В'ячеслава Максимовича Чорновола перед Україною, вагомий особистий внесок у здобуття незалежності України, її розбудову як демократичної, правової держави, багаторічну самовіддану працю задля Українського народу» [21].

Таким чином, в офіційному державному дискурсі образ В'ячеслава Чорновола формується з рисами незламного борця за українську державність, ідеального патріота, послідовного захисника демократичних цінностей. Вже в цій якості його постать намагаються залучати до політичного дискурсу представники різних політичних сил, намагаючись приналежністю до ідей та діяльності В. Чорновола надати більшої легітимності своїм власним програмам.

Сполученням основних рис наукового та офіційно-державного дискурсу визначається досить активний на сьогодні процес формування образу В'ячеслава Чорновола в такій важливій для масової свідомості сфері, як освіта. Його діяльність висвітлюється сьогодні у підручниках з історії України для вищих та середніх навчальних закладів, включений до різноманітних довідкових та енциклопедичних видань, що рекомендовані для використання у навчальному процесі. Образ його часто має риси дещо схематизовані та ідеалізовані, що пояснюється потребою освіти мати зразки для виховання у молоді патріотизму та національної самосвідомості. Тому в діяльності В'ячеслава Чорновола у освітньому дискурсі часто підкреслюється його свідомо жертвовність в ім'я свого народу. Так, в біографічному довіднику «Провідники духовності в Україні» практично половина присвяченого йому тексту стосується тих репресій, яких він зазнав від радянського режиму [22]. Проте не можна сказати, що

його особистість якимось виділяється з середовища його сучасників та соратників, набуває виняткових рис тощо. Скоріше можна стверджувати, що він постійно згадується в текстах, присвячених вагомим історичним подіям. Натомість у позакласних виховних заходах його діяльності часто приділяється більш пильна увага.

Довкола постаті В'ячеслава Чорновола наявний також активний громадсько-політичний дискурс, що виявляється в різноманітних заходах, публікаціях у пресі, в мережі Інтернет тощо. Мабуть, саме цей пласт масової свідомості є найбільш впливовим, хоча в ньому не створюються зразки, а лише відбувається їх репродукування та інтерпретація. І тут образ видатного політика набуває значно більш пафосних та піднесених рис, значною мірою ідеалізується, сприймається як «лідер нації», «герой незалежності» тощо. Наведемо приклади подібних текстів: «В'ячеслав Чорновіл: будівничий храму української незалежності» - назва каталогу книжкової виставки в Івано-Франківській обласній універсальній науковій бібліотеці, присвяченої 75-річчю В.Чорновола [3], із анотації цього каталогу: «Відомий правозахисник, політик, журналіст, публіцист і громадський діяч, ...В'ячеслав Чорновіл, започаткувавши в Україні національно-визвольний рух шістдесятників, разом зі І.Світличним, І.Дзюбою, А.Горською, Л.Танюком, В.Стусом та іншими представниками творчої молоді став символом української незалежності» [3]. Про рівень сприйняття образу В.Чорновола говорять назви присвячених йому публікацій: «Спогади про лідера нації» (Інтернет-видання «Полтавщина»), «В'ячеслав Чорновіл: дай Боже нам любити Україну понад усе» (газета «Вісті», 2012 р. №49) та інші.

Свого часу значного розголосу набув проект «Великі українці», за результатами голосування якого В'ячеслав Чорновіл увійшов до десяти найвидатніших, з точки

зору українців, постатей, випередивши Григорія Сковороду, Лесю Українку та Івана Франка. За даними різноманітних соціологічних опитувань В.Чорновола часто займає перші місця серед найвидатніших, найбільш позитивних, тих, які принесли найбільшу користь тощо [5]. При цьому важливо відзначити, що, на відміну від інших видатних історичних постатей, які сприймаються часто прямо протилежно, по відношенню до В'ячеслава Чорновола практично відсутній «негативний контекст». Навіть в середовищі традиційних противників української національної ідеї він сприймається лише як своєрідна «совість», яка докоряє сучасним представникам демократичного табору за зраду ідеалів. Для прикладу: «...что дала бы Украине гипотетическая победа Чорновола в 1999 году? Вячеслав Максимович, безусловно, являлся моральным человеком. Но его лидерские амбиции скорее напоминают деятелей типа Ганди. Способен ли он был к радикальным реформам в те времена, когда даже его соратники стали его врагами? Когда Рух уже давно не был монолитным, партию раздирали противоречия и конкурентная борьба, и когда уже действовали мощные олигархические кланы?» (<http://www.from-ua.com/voice.html>). Також іноді згадується прихильність В'ячеслава Чорновола у певний час його політичної кар'єри до ідеї федералізації України.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна стверджувати, що на сьогодні образ В'ячеслава Чорновола є однією з об'єктивних складових масової свідомості сучасного українця. Цей образ залишається в стадії активного формування і розвивається в результаті взаємовпливів фахових наукових досліджень, державної політики в сфері освіти та культури, освітньо-популяризаційного дискурсу та засобів масової інформації.

При цьому спостерігається взаємозалежна співвіднесеність об'єктив-

ної наукової та емоційно насиченої складових, що характерно для образу героя масової свідомості взагалі. Наявна також характерна для образу масової історичної свідомості схематизація та ідеалізація діяльності В'ячеслава Чорновола. При цьому важливо відзначити, що на відміну від багатьох інших видатних діячів української історії, образ В'ячеслава Чорновола не має занадто чіткої «регіональної локалізації», тобто сприймається позитивно як на Сході, так і на Заході України, а також практично всіма віковими та професійними групами. Сприяють цьому визнані навіть опонентами високі моральні якості політика та його жертвність в служінні Україні. Завдяки цьому поступово намічається тенденція до певною мірою символічного прочитання образу В. Чорновола як «лідера нації», «будівничого незалежності», «совісті нації» тощо. Поступово відбувається і мистецьке осмислення його життя й діяльності – наявні декілька документальних фільмів про нього, існують літературні твори тощо.

Важливо відзначити також факт, який яскраво свідчить про міфологізацію образу, а саме символічне вшанування місця поховання та загибелі героя. В силу незначної хронологічної відстані формування образу В.Чорновола відбувається одночасно з процесом критичного осмислення його діяльності, цей образ не зазнав, як це було, наприклад, із С.Петлюрою, С.Бандерою «періоду забуття». Це дає сподівання на об'єктивне висвітлення постаті принаймні в науково-освітньому дискурсі, що відобразиться і на масовій свідомості.

Запропонована стаття не є вичерпним дослідженням даної тематики, скоріше, начерком плану майбутніх досліджень. Зокрема, важливим завданням є вивчення регіональної специфіки образу В. Чорновола, впливу політичних чинників, його сприйняття різними мовно-етнічними групами тощо. Проаналізувавши ці аспекти, можна буде більш повно

говорити про образ видатного сина України як об'єктивний феномен сучасної масової свідомості українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамович С.В. Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.- Вип.ХІ.-Серія: Історія: Збірник наукових праць. - Вінниця, 2005. - С.380-383
2. Андрощук О.В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів / О.Андрощук // Український історичний журнал. - 2010. - №1. - С. 22-34.
3. В'ячеслав Чорновіл: будівничий храму української незалежності: кат. книжк. вист. до 75-ліття від дня народж. / Івано-Франків. ОУНБ ім. І.Франка; [уклад.: Н.В.Джус]. - Івано-Франківськ, 2012. - 11с.
4. Горинь Б. В'ячеслав Чорновіл - ініціатор створення УГС/ Б.Горинь // Вітчизна. - 2003. - № 7/8. - С.133-137.
5. Гусаков І. В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби // Історія України.– 2011. - № 33/34.– С.17
6. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія. - Тернопіль: Джура, 2011. - 224 с.
7. Деревінський В. Внесок В'ячеслава Чорновола у створення і діяльність УГС / В.Деревінський // Історичний журнал. - 2009. - №5. - С.84-91.
8. Деревінський В. Політичні репресії радянської влади щодо В.Чорновола у другій половині ХХ ст./ В.Деревінський // Історичний журнал. - 2008. - №5. - С.73-82.
9. Деревінський В. Участь В'ячеслава Чорновола у створенні Народного руху України/ В.Деревінський // Українознавство. - 2010. - №1. - С.142-147.
10. Діденко Ю.В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989-2002). - Одеса: Астропринт, 2006. - 176 с.
11. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. - К. : Либідь, 1995. - 221 с.
12. Косів М. Немов негасимий вулкан / М.Косів // Молода нація: Альманах. - К., 2005. - Вип.4. - С.35-76.
13. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної самосвідомості // Український історичний журнал.- 2002. - №5.- С.49-62.
14. Масненко В.В. Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. - 2006. - №5. - С.19-24.
15. Масненко В.В., Сиволап М.П. Стан історичної свідомості жителів Черкащини за результатами соціологічних опитувань // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. - Вип.21. - Черкаси, 2000. - С.147-156.
16. Матеріали науково-практичного семінару «В'ячеслав Максимович Чорновіл – видатний державотворець, громадський діяч, публіцист» (19 грудня 2012 р., м. Черкаси) // Офіційний сайт відділу культури Черкаської ОДА.
17. Нерубайський В.А. Великий поборник правди / В.А.Нерубайський, Л.А.Нерубайська, Л.В.Черепенко // Пед. вісн. - 2009. - №1. - С.70-74.
18. Побережець Г.С. В.М.Чорновіл: життя, діяльність та творчість // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.Сухомлинського. - Вип.3.31: Історичні науки. - Миколаїв: МНУ, 2011. - С.285-290.
19. Побережець Г.С. Формування В.М. Чорновола як державного, громадського та політичного діяча // Інтелігенція і влада / Одеський національний політехнічний університет. - 2012. - Вип.26. - С.217-222.
20. Побережець Г.С., Шкварець В.П. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис - хроніка діяльності та творчості. - Миколаїв: Іліон, 2012. - 146 с.
21. Постанова Верховної Ради України № 4561-IV від 21 березня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2012. - №42. - Ст.550.
22. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І.Ф.Кураса. - К.: Вища школа, 2003. - 783 с

